

ԳՐԻԳՈՐ Բ. ՎԿԱՅԱՍԵՐԻ ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ
(Ըստ մատենագրական և հիշատակարանային
տեղեկությունների)*

ՔՆԱՐ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Հայերեն ձեռագիր մատյան, կաթողիկոս, կաթողիկոսների
ձեռագրական ժառանգություն, Գրիգոր Բ. Վկայասեր, Հիշատակարան, Հայ մա-
տենագրություն, ձեռագրացուցակ:

Նախաբան

Դարեր շարունակ Հայոց կաթողիկոսների բազմադյուն գործունեության
կարևոր ասպարեզներից մեկը Հայ գրքի ու մատենագրության ստեղծման
հովանավորությունն ու մեկենասությունն է: Հայոց Հայրապետները ոչ միայն
հովանավորել են Հայ գրքի ու դպրության զարգացումը, այլև շատերը թողել են
մատենագրական հարուստ ժառանգություն, պատվիրել և ստացել են
ձեռագրեր (ապա՝ տպագիր գրքեր) իրենց, կաթողիկոսական գրադարանի,
վանքերի ու այլոց համար, իսկ ոմանք էլ ժամանակ են գտել անձամբ ընդօրի-
նակելու ձեռագիր մատյաններ: Հետագա ուսումնասիրությունները, սակայն,
առավելապես քննել են կաթողիկոսների մատենագրական ժառանգության
հարցերը, Հայ գրքի ստեղծման ու պահպանման գործում նրանց ձեռնարկում-
ները և ավելի քիչ ուշադրություն դարձրել բուն ձեռագրական ժառանգութ-
յանը, միայն երբեմն այս կամ այն կաթողիկոսի գործունեությունը ուսումնա-
սիրելու առիթով անդրադարձել դրանց: Ըստ էության, բաց է մնացել Հայոց
կաթողիկոսների ձեռագրական ժառանգության քննությունն իբրև գիտական
մի խնդիր ներկայացնելու, հետևաբար, քննության համապատասխան սկզ-
բունքները, եղանակները ու ելակետերը մշակելու հարցը, ինչպես նաև՝ Հայոց
կաթողիկոսներից շատերի ձեռագրական վաստակի բացահայտումը: Իսկ դա
ոչ միայն կաթողիկոսների գործունեությունը լիարժեք ներկայացնելու և գնա-
հատելու համար է անհրաժեշտ, այլև Հայ ձեռագիր մատյանի պատմության:

Ծիսական ու դավանաբանական գրականության թարգմանության գոր-
ծում մեծ ավանդ ունեցած կաթողիկոս Գրիգոր Բ. Վկայասերի (1066–1105 թթ.)
ձեռագիր մատյանները, դրանց մասին մեզ հասած տեղեկությունները ևս մինչ
օրս քննված և ներկայացված չեն:

Գրիգոր Բ. Վկայասեր կաթողիկոսի ձեռագրական գործունեությա-
ն քննության խնդիրները

Գրիգոր Բ. Վկայասերի ձեռագրական գործունեության ուսումնասիրութ-
յան աղբյուրներն են ձեռագրերը, ձեռագրացուցակներն ու հիշատակարաննե-

* Ներկայացվել է 21. XI. 2022 թ., գրախոսվել է 23. XI. 2022 թ., ընդուն-
վել է տպագրության 19. VI. 2023 թ.:

րի ժողովածուները, հայ մատենագրությունը: Քննություն համար կարևոր է նկատի ունենալ հետևյալ ընդհանուր հանգամանքները՝

ա. վաղ շրջանից մեզ հասած ամբողջական ձեռագրերի քանակը բավականին քիչ է. միայն Մ. Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտի (Մատենադարան) հայերեն ամբողջական ձեռագրերի 11363 միավոր ունեցող հավաքածուի IX–XII դդ. թվագրվողների քանակը 116 է¹:

բ. «Միջնադարյան հայերեն հնագույն ձեռագրերի մի զգալի մասն անթվական է. անհայտ են շատերի գրչության վայրի, գրչի, ծաղկողի, ստացողի և ձեռագրի ստեղծմանը մասնակցած մյուս մարդկանց անունները»: Վերը նշված 116 ձեռագրից հայտնի են միայն «73-ի գրչի, 58-ի ստացողի, 38-ի գրչության վայրի և 16-ի ծաղկողի անունները»²:

Սա արդեն նշանակում է, որ XI–XII դդ. գործունեություն ծավալած կաթողիկոսի ձեռագրերի մեզ հասած լինելու հավանականությունն առարկայական պատճառներով շատ քիչ է: Եվ, իրոք, ձեռագրացուցակների ուսումնասիրությունից պարզ դարձավ, որ Գրիգոր Բ. Վկայասերի անունով որևէ ձեռագիր մեզ չի հասել:

գ. Քննությունը կատարում ենք ըստ ցուցակագրված ձեռագրերի տվյալների: Թեև աշխարհում այսօր ունենք հայերեն ձեռագրեր պարունակող մեծ և փոքր գրեթե բոլոր հավաքածուների ու կենտրոնների ձեռագրացուցակները³ կամ գոնե դրանց մատյանների նկարագրությունները, այնուամենայնիվ մնում են չցուցակագրված և չնկարագրված ձեռագրեր, որոնք գրադարաններում, արխիվներում, տարբեր հաստատություններում, ինչպես նաև անհատական հավաքածուներում պահվելով առայժմ հասու չեն գիտական հանրությանը: Ուստի զուտ քանակային առումով, դեռ կարող են ի հայտ գալ նոր ձեռագրեր:

դ. Մյուս կողմից, քննությունը կատարում ենք ըստ հայերեն ամբողջական ձեռագրերի տվյալների, հաշվի չենք առել պատառիկ պահպանակները⁴, որոնց նկարագրությունները չկան⁵: Մինչդեռ պատառիկները, որպես կանոն, ավելի

¹ Քանակագրել ենք՝ հիմք ունենալով Մատենադարանի գլխավոր ավանդապահ, պ. գ. դ. Գևորգ Տեր-Վարդանյանի՝ դեռևս 1986 թ. կատարած հաշվարկը, ըստ որի այն ժամանակ Մատենադարանի հայերեն ամբողջական մատյանների 10970 միավոր հավաքածուի ձեռագրերից IX–XII դդ. թվագրվողների քանակը 115 էր (տե՛ս Վարդանյան. 1986, 173–181): Օգտվելով Մատենադարանի ձեռագրատան՝ դեռևս չնկարագրված ձեռագրերի քարտարաններից՝ պարզել ենք՝ դրանից հետո այդտեղ մուտք գործած 393 ձեռագրից վերը նշված դարերին վերաբերում է ընդամենը 1 ձեռագիր՝ № 11350 Ավետարանը (1176 թ.):

² Վարդանյան. 1986, 173:

³ Coulie. 2020. Տե՛ս նաև՝ <http://serials.flib.sci.am/matenagitutyun/test/index.html> (20. XI. 2022):

⁴ Բացառություն է «Ցուցակ Վիեննայի Մխիթարեան մատենադարանի հայերեն ձեռագրերի պատառիկների»-ն, որի տվյալները հաշվի ենք առել քննության ժամանակ:

⁵ Անգամ Մատենադարանի՝ հայերեն առանձին պատառիկների հավաքածուի նկարագրությունը դեռևս ավարտված չէ, ընթացքի մեջ է, իսկ ձեռագրերի կադմուս գտնվող պատառիկ պահպանակները նկարագրվում են ըստ ձեռագրերի

հին են լինում այն ձեռագրերից, որոնց կազմում լինում են, իսկ որոշների թվագրումը հասնում է $V-VI$ դարեր: Լիաճույս ենք, որ դրանց նկարագրություն հրատարակումից հետո կարող են ի հայտ գալ նոր տվյալներ՝ հնարավորություն տալով լրացնելու և ամբողջացնելու մեր քննությունը:

ե. Երբեմն հպահայանված ու մեզ չհասած հնագույն ձեռագրերի մասին արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդում այլ ձեռագրերի հիշատակարանները, մատենագրական աղբյուրները և թարգմանություն, հեղինակային կամ նախագաղափար օրինակների այն հիշատակարանները, որոնք գրիչները աշխատությունների հետ ընդօրինակել են իրենց հիմք ձեռագրերից:

զ. Կաթողիկոսներից շատերը, այդ թվում Գրիգոր Բ. Վկայասերը, թողել են մատենագրական ժառանգություն: Ու թեև մատենագրական ու ձեռագրական ժառանգությունները սերտորեն առնչվող ասպարեզներ են, սակայն նույնը չեն և սահմանազատելի են: Այսպես, հնարավոր է ընդօրինակությունների շնորհիվ մեզ հասած լինեն կաթողիկոսի աշխատությունները, սակայն նրա ձեռքով կամ պատվերով գրված բուն ձեռագիրը հասած չլինի: Ուստի կաթողիկոսների ձեռագրական ժառանգության դիտակետից մատենագրությունը կարող է միայն ուղղորդող լինել կամ լրացուցիչ տեղեկատվության աղբյուր, բայց ոչ նույնական նրա հետ:

Քանի որ Գրիգոր Բ. Վկայասերի դեպքում մատենագրական ժառանգությունը տարբեր առիթներով ու մանրամասնությամբ, սկսած XIX դարից, ներկայացված և քննված է⁶, ապա ըստ հարկի կօգտվենք առկա քննություններից:

Այս ամենը նկատի ունենալով՝ մեր գլխավոր խնդիրը (նաև $V-XII$ դդ. մյուս կաթողիկոսների դեպքում) դառնում է ոչ այնքան Գրիգոր Բ. Վկայասերի ձեռագրական գործունեության գնահատումը՝ առկա տվյալների վերլուծությամբ, որքան այդ տվյալների հայթայթումը, առանձնացումն ու ներկայացումը՝ մանրամասն քննելով բոլոր հնարավոր աղբյուրներն ու փաստերը:

Վկայություններ հայ մատենագրության մեջ Գրիգոր Բ. Վկայասերի ձեռագրական գործունեության մասին

Գրիգոր Բ. Վկայասեր կաթողիկոսի մասին կան ինչպես աղբյուրագիտական տեղեկություններ, այնպես էլ հետագայում դրանց հիման վրա կատարված բավական չատ հետազոտություններ⁷: Թե՛ մատենագրական աղբյուր-

կարգի: Հետևաբար առայժմ նկարագրված են մինչև 3400 համարի ձեռագրերում առկաները:

⁶ Տե՛ս Ալիշան. 1873, 27–36, Զարբհանալեան. 1897, 599–604, Ալիշան. 1901, 243–260, Ակինեան. 1953, 229–338, Ծովակալան. 1967, 430–432, Ավդալբեգյան. 1982, 29–52, Տեր-Պետրոսյան. 1989, Վարդանյան. 1999, 267–279, 283–287, Օրմանյան. 2001, 1498–1500:

⁷ Գրիգոր Բ. Վկայասեր կաթողիկոսի կյանքի և գործունեության մասին եղած մատենագիտությունը տե՛ս Հայ եկեղեցու հանրագիտարան. 2008, 52–54, Խաչատրեան. 2016, 112–114, Պողարեան. 1971, 194–197, Thomson. 1995, 136; Thomson. 2007, 190; Քյոսեյան. 2018, 329–332 (այն ուսումնասիրությունները կամ մատենագիտությունները, որոնք տրված են այս մատենագիտություններում առանձին չենք բերում): Մատենագիտություններում չընգրկված տե՛ս Ակինեան. 1953: Մատենագիտության տպագրութ-

ները, թե՛ արված ուսումնասիրությունները շեշտում են կաթողիկոսի՝ ժամանակի ուսյալ անձնավորություններից մեկը լինելու և, հատկապես, ծավալած թարգմանական գործունեության մասին: Այսպես, Մատթեոս Ուռհայեցին Գրիգոր Բ. Վկայասերի մասին գրում է. «Սա լուսաւորեաց զՀայաստան աշխարհս բազում և ազգի ազգի մեկնութեամբ, որ և յամենայն ազգաց թարգմանութիւնս արարեալ, և լցեալ առհասարակ զեկեղեցի Աստուծոյ ամենայն աստուածային կտակարանացն ...», ապա՝ «Սա նորոգեաց զկարգ հաւատոյց Հայաստանեայց և անհանգիստ թարգմանութեան էր պարապեալ, և զամենայն պակասութիւն կտակարանացն Աստուծոյ առ մեզ կարգաւ կատարեալ զարդարեաց ի Յունաց և յԱսորւոց թարգմանութենէ. հոգս տարեալ անդադար խորհրդով, և ամենայն պայծառութեամբ սուրբ գրոց ելից զեկեղեցի Հայաստանեայցս» (ընդգծումը մերն է – Ք. Հ.)⁸:

Ներսես Շնորհալին ևս իր «Վիպասանութեան» մեջ վկայում է.

Երկրորդ Մեսրոպ մեզ երեւեալ,
Զգիրս բազումս թարգմանեալ,
Առ ի Յունաց և Ասորւոց
Ճառս սրբոց վերաբերեալ...⁹

Գրիգոր Բ. Վկայասերի կրտսեր ժամանակակից և «Տաղ գերեզմանական վասն փոխման երանեալ եւ սուրբ կաթողիկոսին հայոց Գրիգորի Վկայասիրի» բանաստեղծության հեղինակ Վարդան Հայկազնը գրում է.

Նոր ճառերով ներբողինաց,
Բերկրեալ զոգիսըն լըսողաց:
Պատուող ամէն սուրբ վըկայաց,
Քրիստոսունակ նահատակաց...
Մըտաւք ի տես գրոց շընորհաց,
Լոյս ամենայն գիտնականաց...

Թարգմանութեանցն պարապէր,
Զամէն ազգաց գիրըս քըննէր,
Զորս պիտանի բանս ճանաչէր,
Զայնս ի լեզու մեր փոխարկէր¹⁰:

Ըստ «Յայսմավուրք»-ի Ծերենցի խմբագրության՝ հուլիսի 30-ը կամ հրոտից ԻԳ-ն (23) Գրիգորիսյան հայրապետների և Պետրոսի հիշատակի օրն է¹¹: Այստեղ ևս մի քանի անգամ նշվում է Գրիգոր Բ. Վկայասերի կրթության և թարգմանական գործունեության մասին. «Զի էր վարժեալ ի մանկութենէ

յունից հետո հրատարակված և մեզ հայտնի տե՛ս Գրիգոր Վկայասեր. 2016, 81–97, Թորոսյան. 2018, Բալդրյան. 2015, 30–39:

⁸ Պատմութիւն Մատթէոսի Ուռհայեցւոյ. 1869, 187, 370–371:

⁹ Շնորհալի. 2018, 122:

¹⁰ Մատենագիրք հայոց. 2016, 775, 777–778:

¹¹ Տե՛ս Յայսմավուրք. 1730, զճհգ-զճհզ:

յուսումն աստուածային գրոց», «... պայծառացոյց զեկեղեցիս Հայոց ազգիս թարգմանութեամբ յունաց և յասորոց ճառս բազումս ի Հայ լեզուս: Զվարս սրբոցն և զպատմութիւնս վկայիցն մինչ զի Վկայասէր անւանեցաւ»¹²:

Քանի որ Գրիգոր Բ. Վկայասերին նվիրված, վերը նշված ուսումնասիրություններում այս և մյուս աղբյուրները մանրամասն ներկայացված ու քննված են, հարկ չկա կրկնելու՝ այդ աղբյուրները կդիտարկվեն ըստ անհրաժեշտության՝ մեր հիմնական խնդրի հետ ունեցած առնչություններով, այն է՝ կա՞ն արդյոք մատենագրական վկայություններ Գրիգոր Բ. Վկայասերի՝ ոչ թե թարգմանական կամ գրական գործունեության, այլև՝ ձեռագրեր գրելու, գնելու կամ ստանալու մասին: Այս դիտարկելից հետաքրքիր են նախ վերոհիշյալ Վարդան Հայկազնի բանաստեղծության հետևյալ հատվածները՝

Նա նորոգաւ լ սուրբ մատենաց
Սիրող տառից պատմագրաց,
Որ հաւաքէր ի տըգիտաց,
Գնէր ըզգիրս ի գերաւղաց...

Նա յամենայնսրն յառաջէր
Բայց առաւել ընթերցասէր,
Միշտ ի ձեռին մատենան պահէր,
Հրեշտակաբար ձայնիւ քերդէր:
Այլ ժողովէր եւ նորոգէր,
Պահեստ ի տուն Տեառն աւանդէր...
(ընդգծումը մերն է – Ք. Հ.)¹³

Թեև այս տողերը կարող են համարվել կաթողիկոսին ուղղված սոսկ զրվատանքի խոսքեր, բայց դրանք՝ ձեռքում միշտ գիրք ունենալը, գրքեր հավաքելն ու նորոգելը (չեղտված է 2 անգամ), գերողներից գրքեր գնելը, այնքան բնական են միջնադարյան հոգևորականի, առավել ևս գրքի հետ կապ ունեցող անձնավորության համար, որ դժվար է կասկածի որևէ հիմք գտնել: Փաստորեն, Վարդան Հայկազնը հայ մատենագրության մեջ մեզ հայտնի ժամանակագրորեն առաջին հեղինակն է, ով որոշ տեղեկություն է հաղորդում Գրիգոր Բ. Վկայասերի՝ ձեռագրերին առնչվող գործունեության մասին:

Մատենագրական մյուս անուղղակի վկայությունը հայտնում է Կիրակոս Գանձակեցի պատմիչը. «Սա խնդրեաց ի հօրէ իւրմէ մեկնել զարուեստն քերականի, զի էր նա իմաստասէր. և մեկնեաց զնա արուեստաւոր բանիւ»¹⁴: Թեև «Մեկնութիւն քերականի» գործի բուն ձեռագիրը կամ նախագաղափար օրինակի հիշատակարան այս մասին մեզ չի հասել, սակայն այժմ ընդունված է, որ այդ գործը «Մագիստրոսը գրել է իր որդի Վահրամի՝ ապագա կաթողիկոս Գրիգոր Վկայասերի խնդրանքով, հավանաբար 1045 թվականից յետոյ»¹⁵: Այս դեպքում կարող ենք նաև ասել, որ Գրիգոր Բ. Վկայասերը, մինչ

¹² Յայսմաւուրք. 1730, գճհէ:

¹³ Մատենագիրք Հայոց. 2016, 775, 777:

¹⁴ Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի. 1961, 95:

¹⁵ Մ ու ռ ա գ ե ա ն. 2012, 113:

կաթողիկոս լինելը, խնդրել և ստացել է քերականական բովանդակությամբ ձեռագիր:

Հաջորդ տեղեկությունը հայտնում է Ներսես Շնորհալու վարքի հեղինակը, ըստ որի Գրիգոր Բ. Վկայասերը գնում է Կոստանդնուպոլիս և թագավորից ու պատրիարքից մեծ պատվի արժանանում. «...մեծաւ պատուով ընկալան զնա. մանաւանդ յորժամ խօսեցան ընդ միմեանս ի հարց և ի փորձ բանի, ըստ օրինի իմաստնոց, և գտին զնա անթերի լրմամբ լցեալ ի շնորհաց Հոգւոյն Սրբոյ, քանզի քաջ տեղեակ էր յունական լեզուին և դպրութեանն, և յիրս և ի բանս ըստ ամենայնի վարժ և կիրթ...»¹⁶: Կաթողիկոսը խնդրում է որոշ ժամանակ մնալ նրանց մոտ և «ընթեռնուլ զմատեանս նոցա և օգտել»¹⁷: Համաձայնություն ստանալով՝ «առեալ թարգմանէր զՎարս սուրբ հարց և զՊատմութիւնս վկայից, և զմատեանս ուղղափառ վարդապետաց, և զճառս ներբողենից, որ ի տօնս տէրունիս և յիշատակս Սրբոց. և տալր ցայնսիկ, որ ընդ նմայն էին՝ արք ճարտարք և իմաստունք՝ յարագագիր գրչութիւն և ի գիտութիւն բանի, զոր առեալ վաղվադակի փոխարկէին ըստ մերումս բայի՝ դորկս ամենեւին և քերեալս ըստ քերթողացն արհեստի»¹⁸: Ավարտելով, սակայն, Գրիգոր Բ. Վկայասերը կասկածում է՝ «...զի թէ իմասցին, ոչ տացեն հանել ի նոցանէ զթարգմանեալ մատեանսն (ընդգծումը մերն է – Ք. Հ.)»¹⁹, դիմում է հնարամտության և բերում ձեռագրերը: Եթե անգամ Կոստանդնուպոլսում Վկայասերն ու իր գործակիցները ժամանակ խնայելու համար ամբողջական ու վերջնական ձեռագիր չկազմեին, այլ միայն հնարավորինս արագ և շատ թարգմանություններ ու ընդօրինակություններ անեին, տրամաբանական է, որ հետո դրանք կամ առնվազն դրանց մի մասը ձեռագիր գիրք կդառնար:

Փաստորեն, համաձայն մատենագրական վկայությունների՝ Գրիգոր Բ. Վկայասերը, մինչ կաթողիկոս դառնալը, իր հորից՝ Գրիգոր Մագիստրոսից, խնդրել ու ստացել է «Մեկնութիւն քերականի» աշխատությունը (ուրեմն և՛ ձեռագիր), Կոստանդնուպոլսից իր հետ բերել է ձեռագրեր ու, առհասարակ, իր գործունեության ընթացքում ձեռագրեր էր փրկագնում թշնամիներից, նաև հավաքում էր մատյաններն անգետներից կամ ոչ լավ պահողներից, նորոգում և պահպանում:

Ձեռագրական վկայություններ Գրիգոր Բ. Վկայասերի գրական-ձեռագրական գործունեություն մասին

Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների ժողովածուների²⁰ տվյալների քննությունը ցույց է տալիս, որ կաթողիկոսի անունով, այսինքն՝ նրա գրած, պատվիրած կամ ստացած ամբողջական ձեռագիր մեզ չի հասել:

¹⁶ Սուփերք հայկականք. 1854, ԺԴ, 21:

¹⁷ Սուփերք հայկականք. 1854, ԺԴ, 22: Վարդան Արևելցին ևս գրում է այս մասին, հետևյալ ձևակերպումով. «Եւ էր առաջի նորա արարեալ աննախանձաբար զտունս մատենից եւ գիւմնաց գրչաց, յորոց քաղէր զկարեւորն եւ զպիտանացուն իբրեւ զմեղու իմաստուն զմանանայն կենաց, որով թագաւորք եւ ռամիկք բերկրին» (Արևելցի. 2000, 366):

¹⁸ Արևելցի. 2000, 22:

¹⁹ Արևելցի. 2000, 22:

²⁰ Գարեգին Ա. կաթողիկոս. 1951, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. 1988:

Այս դեպքում նրա ձեռագրերի մասին վկայություններ կարող են պարունակել նաև նույն ժամանակում կամ հետագայում գրված ձեռագրերը: Ընդ որում, այդ ձեռագրերը կարող են պարունակել:

I Գրիգոր Բ. Վկայասերի գրական-թարգմանական գործերի հիշատակարանները (կամ հիշատակարանային բնույթի այլ հատվածներ և տեղեկություններ), որոնք հետագա ընդօրինակությունների ժամանակ գրիչներն արտագրելով փոխանցել են հաջորդ դարեր այն դեպքում, երբ դրանց բուն ձեռագրերն այլևս գոյություն չունեն:

II Ուղղակի վկայություններ կաթողիկոսի անունով ձեռագրի գոյության մասին (օրինակ՝ տեղեկություն այն մասին, որ գրիչն այս կամ այն նյութն ընդօրինակել է Գրիգոր Բ. Վկայասերին պատկանող ձեռագրից կամ տեսել է նրան պատկանող որևէ ձեռագիր և այլն):

I Նախ քնենք Գրիգոր Բ. Վկայասերի թարգմանությունների հետ մեզ հասած հիշատակարանները և հիշատակարանային բնույթի խորագրերն ու ավարտները:

Այս հիշատակարանները ևս կարելի է բաժանել 2 խմբի.

- հիշատակարաններ, որոնք կաթողիկոսի իբրև ստացողի, պատվիրատուի կամ թարգմանչի են՝ առաջին դեմքով շարադրված,

- հիշատակարաններ, հիշատակարանային արժեք ունեցող խորագրեր կամ ավարտներ, որոնք ուղղակի հայտնում են տվյալ երկի թարգմանության հանգամանքների մասին՝ նշելով Գրիգոր Բ. Վկայասերի անունը:

Դիտարկենք այս 2 խմբերն առանձին-առանձին:

1. Վկայասերի անունով մեզ հասած հիշատակարաններն են Հովհան Ոսկեբերանի և Եփրեմ Ասորու «Մեկնություն գործոց առաքելոց» աշխատության մեջ եղած հիշատակարանը, «Պատմություն Հովհաննու Ոսկեբերանի» գործի հիշատակարանը և «Ճաշոցինը» կամ «Տոնամակինը»:

Առաջինը պահպանվել է նույն Գևորգ Սկևռացու խմբագրության մեջ և մեզ է հասել այդ գործի ձեռագրերով, ինչպես օրինակ՝ Մատենադարանի № 1315 (էջ 452ա), № 1362 (էջ 80ա), № 2605 (էջ 210բ) և այլն²¹: Իսկ Գրիգոր Բ. Վկայասերի պատվերով թարգմանված ո՛չ գործը, ո՛չ առավել ևս ձեռագիրը մեզ չեն հասել: Մեջբերենք հիշատակարանից մի հատված. «Աղերս նորոգե՛ող» ստացողի եւ աշխատասիրաբար նորոգողի - Յամի վեց հազարերորդի հինգհարիւրերորդի առաջներորդի (6501) արարածոց աշխարհի եւ ի հազարերորդի եւ թանաաներորդի եւ թներորդի (1077) կենարարին մերո գալստեանն, և ըստ խորովային թուոյ Հայկազանցս հինգհարիւրերորդի քսաներորդի հինգերորդի (1076), ի թագաւորութեանն Միքայէլի Դուկի և ի պատրիարքութեան Կողմայի երկաթնակի, ես՝ Գրիգորիս, որդի Գրիգորի Պաշաւունոյ ողորմութեամբ մեծին Աստուծոյ արժանացեալ ամբողջ հաւոյն իմոյ սրբոյն Գրիգորի, և ըստ յառաջատես տեսեան սրբոյն Սահակայ, ի սաստկացեալ սրոյ Սկիւթացւոցն հալածանաւք հասի ի պայծառաշէն կայանս սրբոյն Կոստանդիանոսի և մեծաւ ըղձամամբ հայցեալ գտի գտենչալիս յոքունց, զգերահրաշ Մեկնութիւն Գործոց առաքելոցն մեծին Յովհաննու Ոսկեբերանի լուսաւոր և ոգեշահ վարդապետութեամբ: Եւ հանդիպեալ հմտագոյն հռետորին Կիւրակոսի

²¹ Տե՛ս նաև Ա կի ն ե ա ն. 1953, 250–272:

յունական և հայկական ուսմամբն պերճացեալ և առատաձեռն արգասեաւք, ետու թարգմանել տենչալիս ոգւոյ իմոյ: Եւ ընկալեալ սրտալիր ուրախութեամբ իբրեւ զտախտական նախամարգարէին, և մեծաւ տաժանմամբ հատեալ զհամատարածն Լիբիա և Ասիական ծոցոյն, /452բ/ խնամաւք Հոգւոյն հասի ի բաժինս Սեմայ, ի ստորոտս Տորոսի ... (ընդգծումը մերն է – Ք. Հ.)»²²:

Իսկ «Պատմութիւն Հովհաննու Ոսկեբերանի» թարգմանյալ գործը պահպանվել է, արտագրվել իբրեւ առանձին երկ և հասել մեզ նախագաղափար օրինակի հիշատակարանով, սակայն Գրիգոր Բ. Վկայասերի ձեռագիրը դարձյալ չկա: Հիշատակարանն ընդօրինակված է մի շարք ձեռագրերում, ինչպես՝ Մատենադարանի №1785 (էջ 183 աբ), №1913 (էջ 485 ա), Երուսաղեմի № 787 (էջ 140) և այլն: Այն ամբողջովին ներկայացված է և՛ Գ. Հովսեփյանի, և՛ Ա. Մաթևոսյանի կազմած հիշատակարանների ժողովածուներում, ուստի բերենք միայն մի հատված. «Յամի հազարերորդի հարիւրերորդի երկրորդի (1102) Աստուծոյ մերոյ և տեառն Յիսուսի Քրիստոսի գալստեանն և ի հինգ հարիւրերորդի յիսներորդի (1101) մերում թուականութեանս և յեւթն և ի տասներորդ թագաւորութեան Կոմինոսի Ալէքսի բռնակալի, ես [Գրի]գոր՝ որդի Գրիգորի Մագիստրոսի ի հայկազուն]ւոյ ըստ աշխարհի պարթեւ, ըստ ժառանգութեան պահլաւիկ, ըստ ցեղ ընտիր լինելոյ յազգէ Արշակունի, որ եւ ողորմութեամբն Աստուծոյ կոչեցա ի դիտապետութիւն Ասքանազեանս ի բնիկ աթոռ հայրապետութեան նախնեացն իմոց, եւ բազում նեղութիւն կրեալ մեր յայլասեռ ազգաց հեթանոսաց եւ ի յեւրկաբնակաց: Եւ ապա ի յառաջասացեալ ամդ հասաք ի սուրբ լեառնն, զոր Սեաւն կոչեն, ի մեր սեփհական պարգեւական եկեղեցիքն յուխտն սուրբ, զոր ըստ ասորի բարբառոյ Պառլահոյ կոչի, որ թարգմանի դրախտ Աստուծոյ, եւ անդ յերեսուն և ի վեց ամի մերոյ աթոռակալութեանս՝ թարգմանեցի զվարս ճգնութեան մեծ եւ սքանչելի առնն Աստուծոյ Յովհաննու Ոսկեբերանի Կոստանդինուպուլսի հայրապետի, ի ձեռն առն մի[ոյ], որում անուն էր Թէոփիստէ, ազգաւ յոյն ...»²³:

Վերջինը Գրիգոր Բ. Վկայասերի «Տոնամակի» հիշատակարանն է, որը մանրամասն ուսումնասիրված է «Տոնամակին» առնչվող ուսումնասիրություններում, հատկապես՝ Ն. Ակինյանի, Մ. Ավդալբեգյանի, Ռ. Վարդանյանի՝ արդեն հիշատակված աշխատություններում: Ինչպես հայտնում է գործի շարունակող Կիրակոս վարդապետը, Գրիգոր Բ. Վկայասերը չի հասցրել ավարտել այն և հանձնարարել է իրեն. «Բայց ոչ ի գլուխ աւարտեաց զամենայն՝ զոր պարտ եւ արժան էր տաւներոյ: Ապա ինձ, որ միշտ ընդ նմա էի, եւ յամենայն իրս աստուածայինս կցորդ եւ յորդորիչ, եւ փոյթ յաշխատութիւն հոգեւորաց եւ Աստուծոյ սիրելեաց, հոգ եղ ի վախճանելն իւրում մի անփոյթ առնել զսմանէ, այլ յանկել ընթերցութեամբ ըստ արժանին, զոր եւ արարի»²⁴: Ըստ էության, ինչպես նշում են այս հարցով զբաղվողներից շատերը, Գրիգոր Բ. Վկայասերը չի ավարտել «Տոնամակը», հետեւաբար, ամբողջական վերջնական

²² Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. 1988, 108–109, հմմտ. Գարեգին Ա. կաթողիկոս. 1951, 255–256:

²³ Գարեգին Ա. կաթողիկոս. 1951, 285, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. 1988, 135–136:

²⁴ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. 1988, 140, հմմտ. Ակինյան. 1953, 298:

ձեռագիր մատյան այս բովանդակությամբ ևս չի թողել: Այս առիթով Մ. Օրմանյանը գրում է. «Վկայասերին գործէն ամբողջական հաւաքածոյ մը հասած չէ մեզի, եւ կ'երեւի թէ եղած ալ չէ, որովհետեւ նա գոհացած է ձեռքն անցած հայացներ, առանց անոնցմով ամբողջական մարմին մը կազմելու»²⁵:

Ամենայն հավանականությամբ, այս երեք աշխատություններից Գրիգոր Բ. Վկայասերը ունեցել է Հովհան Ոսկեբերանի և Եփրեմ Ասորու «Մեկնություն գործոց առաքելոց» և «Պատմություն Հովհաննու Ոսկեբերանի» գործերի ձեռագիր մատյանները:

2. Երկրորդ խմբի հիշատակարանները (հիշատակարանային արժեք ունեցող խորագրեր կամ ավարտներ) համեմատաբար շատ են, սակայն ավելի սուղ տեղեկություններով. հիմնականում հայտնում են գործի թարգմանչի կամ թարգմանության պատվիրատուի անունը, թարգմանության լեզուն, ժամանակը կամ վայրը: Օրինակ. «Անբաժանելի Սուրբ Երրորդություն, պարգեւեա՛լ գողորմություն և զթողություն մեղաց ասացողացս և լսողացս, և փափագողին ներբողինիս տեսոն Գրիգորիսի Վկայասերի, թարգմանողի ճառիս, ի Քրիստոսի փառք» կամ «Թարգմանեցաւ լուսազարդ և վայելչազարդ ճառս այս ի յունականէն ի մերս, հրամանաւ երիցս երանեալ հայրապետին տեսոն Գրիգորիսի Հայոց Մեծաց կաթողիկոսի, ի ձեռն իմաստուն և հանճարեղ թարգմանչին Թէոփիստէի»²⁶:

Հին շրջանի ձեռագրերի համար բնորոշ առանձնահատկություն է այն, որ հաճախ հիշատակարանային բնույթի նման տեղեկություններ ներկայացվում են նաև տվյալ գործի առաջաբանում (օրինակ՝ երկի ստեղծման հետ կապված տվյալները) կամ խորագրում²⁷: Հետագայում ընդօրինակելիս գրիչները, նույնությամբ վերարտադրելով խորագիրը, դրանք ևս փոխանցում են: Այսպիսի օրինակներ ունենք նաև Վկայասերի պարագայում. «Պատմություն վարուց երանելոյն Եփրեմի Ասորոյ վարդապետի, որ թարգմանեցաւ յասորոց ի մերս, հրամանաւ Գրիգորիսի Վկայասէր Հայոց կաթողիկոսի, ի հինգհարիւրորդի, [յիս]ներորդի (1101) թուականութեանս մերում» կամ «Կանոն մեծի հինգաթիւն ոսնալուային, զոր արարեալ է տեսոն Եփրեմի խորին Ասորոյ, զոր թարգմանեաց սուրբ դիտապետն Հայոց Մեծաց Գրիգորիս Վկայասէր»²⁸:

Գրիգոր Բ. Վկայասերի անունով մեզ հասած հիշատակարանները՝ թե՛ հեղինակային, թե՛ թարգմանության, ամբողջովին ներկայացված են հիշատակարանների ժողովածուներում, ձեռագրացուցակներում, ինչպես նաև՝ Գ. Զարբհանյանի, Ն. Ծովականի, Ռ. Վարդանյանի գործերում: Հատկապես Ն. Ծովականը «Գրիգոր Վկայասէր եւ թարգմանությունք վարուց սրբոց»²⁹ հոդվածում և Ռ. Վարդանյանը «Հայոց տոնացույցը»³⁰ աշխատության մեջ ամբողջովին առանձնացրել են Վկայասերի անունով մեզ հասած թարգմանական վարքերն ու վկայաբանությունները, առաջինն ըստ թվականի, երկրորդն ըստ ձեռագրերի՝ դրանք բերելով իրենց հիշատակարաններով և աղբյուրներով:

²⁵ Օրմանյան. 2001, էջ 1499:

²⁶ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. 1988, 134–135:

²⁷ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. 1988, ԺԱ–ԺԵ:

²⁸ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. 1988, 134:

²⁹ Ծովական. 1967, 430–432:

³⁰ Վարդանյան. 1999, 267–279, 283–287:

Ամեն դեպքում թե՛ հիշատակարանների ժողովածուներում, թե՛ ձեռագրա-
ցուցակներում, թե՛ նշված ուսումնասիրություններում ներկայացված հիշա-
տակարաններն ու հիշատակարանային բնույթի տեղեկություններն առավե-
լապես վերաբերում են տվյալ երկրի թարգմանությունը՝ որպես կանոն թվա-
կանին, հեղինակին և, թե որ լեզվից է կատարված թարգմանությունը, այլ
կերպ ասած՝ արժեքավոր են Գրիգոր Բ. Վկայասերի մատենագրական ժառան-
գության տեսակետից: Իսկ այդ հիշատակարանները սկզբնապես պարունակող
ձեռագրերի մասին որևէ տեղեկություն չեն հայտնում: Եվ առանց որևէ
հստակ նշման այժմ արդեն դժվար է պատասխանել մի քանի էական հարցերի.

ա. արդյո՞ք այս բոլոր հիշատակարանները գրվել են Վկայասերի ժամանակ,
նրա պատվիրած ձեռագրերո՞ւմ, թե՞ հետագայի գրիչներն են ավելացրել
իմանալով տվյալ վկայության թարգմանչին:

բ. Եթե ամեն դեպքում հիշատակարանը Վկայասերի օրոք է գրվել, ապա
այն վերաբերում էր միայն տվյալ վարքին կամ վկայաբանությանը, թե՞ ամ-
բողջ ձեռագրին: Կարո՞ղ ենք այդ հիշատակարաններով դատել, թե այն պա-
րունակող ամբողջ ձեռագիրը կապ ունեւ նրա հետ:

գ. Ինչպե՞ս կարող ենք որոշել, թե ի՞նչ ձեռագրերում են սկզբնապես գրվել
այս հիշատակարանները, արդյո՞ք մեկ ամբողջական, թե՞ տարբեր կամ արդ-
յո՞ք Վկայասերի թարգմանած կամ պատվիրած վկայությունները, պատմութ-
յունները նրա պատվերով մի ձեռագրում են հավաքվել, թե՞, ամեն դեպքում,
զատ-զատ կամ տարբեր ձեռագրերով են եղել:

Այս հարցերը քիչ թե շատ չեն վերաբերում Հովհան Ոսկերեբանի «Մեկ-
նություն գործոց առաքելոց»-ին, որը, թերևս, ամբողջական ձեռագրի տեսքով
պետք է թարգմանված լիներ՝ հաշվի առնվելով գործի ծավալն ու ամբողջակա-
նությունը:

II Այժմ քննենք այն ձեռագրերը, որոնք պարունակում են հստակ տեղե-
կություններ Գրիգոր Բ. Վկայասերի ձեռագրերի մասին: Աղբյուրների քն-
նությունից մեզ հաջողվեց գտնել միայն 2 ձեռագիր, որոնք նման տեղե-
կություններ են հայտնում:

• 1298–1299 թթ. Կիլիկիայում գրված Գիրք թղթոցի (գրիչ և ստացող՝ Թով-
մաս Հոռմկլայեցի)³¹ «Կոմիտասու Հայոց կաթողիկոսի վասն հաւատոյ» միա-
վորից հետո՝ 290–291 էջերի ստորին լուսանցին, ըստ ձեռագրացուցակի, կա
հիշատակագրություն՝ «Աւրինակ գրոցս որ լեալ էր Տէր Գրիգորիսի Վկայա-
սիրին մինչեւ ցայս վայր էր (այս է Յովհաննու իմաստասիրի Հայոց կաթողի-
կոսի սակս ժողովոց, որ եղեն ի Հայք) և նա այսպէս էր գրեալ. զՎահրամ որդի
Գրիգորոյ Մազիստրոսի յիշեալիք յաղօթս ձեր ով երջանիկ դասք ուղ(ղ)ա-
փառաց խմբիցդ Ազքանագեան սեռի Շիէ. (=1078) թուական»³²: Սա նշանա-
կում է, որ գրիչն արտագրել է մի ձեռագրից, որը Գրիգոր Բ. Վկայասերինն էր:
Անհասկանալի է մնում՝ ձեռագիրը պատկանե՞լ է նրան, ուղղակի ստացո՞ղն
էր, թե՞ գրիչը, քանի որ երկուսն էլ հավասարապես կարող էին նման հիշատա-
կարան թողնել: Սակայն սա չի խանգարում ըստ այս հիշատակարանի ասելու,

³¹ Յուզակ Հայերէն ձեռագրաց Զմամուի վանքի մատենադարանին. 1971, 21–26:

³² Յուզակ Հայերէն ձեռագրաց Զմամուի վանքի մատենադարանին. 1971, 26, Հա-
յերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. 1988, 111: Հմմտ. Գիրք թղթոց. 1901, 219:

որ առնվազն 1078 թվականից գոյություն է ունեցել Վկայասերի անունով մի ձեռագիր՝ վերը բերված հիշատակարանով:

• Մյուս հիշատակարանը Հովհան Օձնեցու «Ընդդէմ երեւութականաց» ճառի ավարտին է, որը տպագրված է այս ճառի՝ Մկրտիչ վրդ. Ավգերյանի կազմած բնագրի հրատարակություններում³³: Ըստ Ավգերյանի՝ այն առկա է Հովհան Օձնեցու «Ատենաբանությունը» և ճառերը պարունակող միակ ձեռագիր օրինակում, որը պահվում է Փարիզի արքունական գրադարանում. «Իսկ օրինակ ճառիս առաւ ի մեծ գրատանէ Փարիզու՝ յընտիր և իր վաւերական օրինակէ Գորգայ³⁴, որ գաղափարեալ է զսա ի Սկեռայ անապատան՝ այն է վանք Լամբրոնացւոյն, ի մատենէ անտի՝ զոր ի ձեռին ունէին, և յարկեղս գրոց իւրեանց պահէին սուրբն Գրիգոր Վկայասէր՝ մեծն և փոքրն, սուրբն Ներսէս Կլայեցի, սուրբն Ներսէս Լամբրոնացի, և Գրիգոր կաթողիկոս մականուն Տղայ...»³⁵ և «... յաժեալ առ օտար ազգս, և ի մայրաքաղաքին գաղղիացւոց ի Լուտետիա քաղաքի յարքունական մատենադարանին պահի: Յորմէ ամենայն զգուշութեամբ, և երրակի բաղդատութեամբ յալլ և ալլ անձանց առեալ զգաղափարն, ըստ նմին օրինակի զտպագրութիւնս զայս արարաք»³⁶: Այս ձեռագրից Հովհան Օձնեցու «Ընդդէմ երեւութականաց» ճառը գրչի և նախագաղափար հիշատակարաններով ընդօրինակվել է XVIII–XIX դդ. և պահվում է Վիեննայի Մխիթարյան մատենադարանում 303 (հին թիվ՝ 57) համարի ներքո³⁷: Հիշատակարանները հետևյալներն են.

1. «Այս է Գիրք կտակի ուղղափառության հաւր մերոյ սրբոյն Յովհաննու կաթողիկոսի Հայոց և իմաստասիրի Աւձնեցւոյ: Եւ ես Գրիգորիս նուաաստ՝ նորին հաւատոց որդի և աշակերտ՝ ձայնակից եմ այսմ խոստովանութեան և աւանդման. և որք ալլապէս դաւանեն քան զայսոսիկ, և նորաձևս առնեն /// (1,5 տող քերուած)»³⁸:

2. «Ես տրուպս Գորգ, որ ի թիկունս լերինս Արմենի նստիմ յանապատս Յովանիսի, պատահեցայ օրինակի գրոցս Յովհաննու Օձնեցւոյն, յարկեղս մեծ վանացն Սկեռայի, և խոշոր գրով փոխեցի զսա. և ի վերջս օրինակին կայր գրեալ թէ տեսուն Գրիգորիսի է գիրքս՝ Հայոց քահանայապետի. և ալլ ի խոնարհ իւրովք ձեռքն գրեալ փոքր յիշատակարանդ՝ զոր տեսանես և տողուկէս

³³ Յովհաննու Իմաստասիրի եւ կաթողիկոսի Հայոց Օձնեցւոյ ճառ ընդդէմ երեւութականաց. 1807, 69–71, Օձնեցի. 1816, 114–115, Յովհաննու Իմաստասիրի Աւձնեցւոյ Մատենագրութիւնք. 1833, 80, Տեսուն Յովհաննու Իմաստասիրի Աւձնեցւոյ Մատենագրութիւնք. 1834, 176–179:

³⁴ Մեզ հաջողվեց գտնել այս ձեռագիրը Փարիզի հայերեն ձեռագրերի ձեռագրացուցակում. այն է՝ հայկական ֆոնդի 73 (տե՛ս Manuscrits arméniens de la Bibliothèque Nationale de France: catalogue. 1998, 478–479):

³⁵ Յովհաննու Իմաստասիրի եւ կաթողիկոսի Հայոց Օձնեցւոյ ճառ ընդդէմ երեւութականաց. 1807, Ե:

³⁶ Յովհաննու Իմաստասիրի Աւձնեցւոյ Մատենագրութիւնք. 1833, 6:

³⁷ Տե՛ս Յուլյակ հայերէն ձեռագրաց կայսերական Մատենադարանին ի Վիեննա. 1891, 730:

³⁸ Յովհաննու Իմաստասիրի եւ կաթողիկոսի Հայոց Օձնեցւոյ ճառ ընդդէմ երեւութականաց. 1807, 70: Հմմտ. Յուլյակ հայերէն ձեռագրաց կայսերական Մատենադարանին ի Վիեննա. 1891, 730:

քերած էր. և յայտ է թէ բ[անա]դրանքն է ք[երա]ծն, թէ որ այլապէս դաւանէ՝ նգովեալ է: Արդ փոխեցի զսա ի յօգտնութիւն պիտանացուաց իրաց պէսպէս աւանդից ի զգուշութիւն ինձ, և համաշունչ յարակցի եղբօր Խաչատրոյ վարդապետի և Աստուածատրոյ, և զինի մեր որոց Տէր յաջողեացէ: Գրեցաւ Չինէ: Թուին ի փառս Աստուծոյ. ամէն»³⁹:

Փաստորեն, 1298 թ. Գորգ գրիչը Սկևռայի վանքում մեծ արկղով մատյաններ է գտնում, որոնցից մեկից ընդօրինակում է Հովհան Օձնեցու ճառը: Գրիչը հավաստում է, որ ձեռագիրը պատկանել է Գրիգոր Բ. Վկայասերին և բերում նրա ձեռքով գրված փոքրիկ հիշատակարանը:

Վկայասերի այս հիշատակարանը կա նաև Մատենադարանի № 699 ձեռագրի (XVI դար, Ժողովածու) 65բ⁴⁰ էջում: Հետաքրքիր է, որ այստեղ չկա Օձնեցու ճառը: Հիշատակարանը գտնվում է 61ա-81ա էջերում եղած անխորագիր նյութի մեջ, որը Մայր ցուցակում, ըստ բովանդակության, վերնագրված է «Վասն մի բնութեան Բանին մարմնացելոյն»⁴¹: Այն հատվածներ և բացատրություններ է պարունակում աստվածային էության վերաբերյալ, ապա անանուն հեղինակը բերում է առաջավոր պահքի մասին մի պատմություն, որ եղել է Տարսնում, և եզրակացնում «Որով յայտ է, թէ և զպահսն են յառաջս կալեալ որպէս և փոսնգք և այլ ազգք և յետոյ ի չարեացն է բարձեալ. և հին է սովորութիւնս այս ճշմարտապէս և առաքելադիր և շնորհաւքն Քրիստոսի առ մեզ հաստատ մնաց, և ոչ է այնպէս որպէս յաւդեն չարահաւատքն, որ ի մէնջ ելին, թէ յԱճնեցւոյն է եղեալ պահք առաջաւորաց...»⁴², և ապա անցում է արվում Հովհան Օձնեցուն: Հեղինակը 65աբ էջերում գրում է. «... զոր գտաք յԱճնեցւոյն գիրքն, տէր Գրիգորիսի կաթողիկոսի Վկայասերի ձեռացն գիրն գրած, զոր ինքնին տէր Գրիգորիս էր գրեալ ի մագաղաթեայ գիրք Աճնեցւոյն, որպէս ասացաք /65բ/ առ ի վկայութիւն ճշմարտութեան զայս:

Այս Գիրք կտակի ուղղափառության հաւր մերոյ սրբոյն Յովհաննու կաթողիկոսի Հայոց և իմաստասիրի Աճնեցւոյ, և ես Գրիգորիս նուաստս նորին հաւատոց որդի և աշակերտ, ձայնակից եմ այսրմ խոստովանութեան և աւանդման, և որ այլապէս դաւանեն քան զայսոցիկ և նորաձևս առնեն:

Այս տէր Գրիգորիսի կաթողիկոսի Վկայասերի ձեռացն գրած էր ի մագաղաթեայ յԱճնեցւոյն գիրքն, ըստ վերոյգրելոցդ, և զոր այլ ի հետ կացեալ էր տուղովէս քերած էր /66ա/ յետոյ ի հակառակորդաց, զի յանդիմանութիւնն էր ստութեան իւրեանց»⁴³:

Ինչպես երևում է, տրված է վկայություն այն մասին, որ Գրիգոր Բ. Վկայասերի ձեռքով ընդօրինակվել է Հովհան Օձնեցու ինչ-որ գործ, ապա մեծքեր-

³⁹ Յովհաննու Իմաստասիրի եւ կաթողիկոսի Հայոց Օձնեցւոյ Ճառ ընդդէմ երեւութականաց. 1807, 70–71: Հմմտ. Յուզակ Հայերէն ձեռագրաց կայսերական Մատենադարանին ի Վիեննա. 1891, 730, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. 1984, 830:

⁴⁰ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. 1988, 111:

⁴¹ Մայր ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի. 2007, 387:

⁴² Մատենադարանի ձեռագիր № 699, 64աբ:

⁴³ Մատենադարանի ձեռագիր № 699, 65աբ: Հմմտ. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. 1988, 111:

ված է Վկայասերի՝ մեզ արդեն ծանոթ հիշատակարանը: Անհայտ է մնում, թե որտեղից է այս անմիատարր նյութի հեղինակին ծանոթ հիշատակարանը, արդյո՞ք XVI դարում նա տեսել է 1298 թ. Գորգի ձեռքով գրված ձեռագիրը, թե՞ մի այլ ձեռագիր, կամ որտեղից գիտի, թե Վկայասերի ձեռագիրը մագաղաթյա է եղել և այլն:

Մկրտիչ Ավգերյանի տպագրի միջոցով այս հիշատակարանը ծանոթ է նաև Գ. Զարբհանալյանին⁴⁴: Խոսելով Հովհան Օձնեցու «Ճառ ընդդէմ երեւութականաց» գործի մասին՝ նա գրում է. «Ուստի և իրաւամբ զմայլած էին այս գրուածքիս վրայ մեր հին հայրապետքն. և Գրիգորիս Վկայասէր իրեն համար մասնաւոր օրինակ մը գաղափարել տալով, ճառին վերջը իր ձեռքով ասանկ գրած էր. «Այս է գիրք կտակի ուղղափառութեան ...», և մեջբերում է նույն հիշատակարանը⁴⁵: V–XII դդ. հիշատակարանների ժողովածուն կազմելիս Ա. Մաթեւոսյանն այս հիշատակարանը ներառել է՝ ըստ Մատենադարանի № 699 ձեռագրի⁴⁶:

Եզրակացութիւն

Այսպիսով, քննելով հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների ժողովածուները, ձեռագրացուցակները, վերլուծելով մեզ հայտնի մատենագրական աղբյուրները և մինչ օրս Գրիգոր Բ. Վկայասեր կաթողիկոսի մասին եղած ուսումնասիրութիւնները, ինչպես նաև նկատի ունենալով այս ժամանակաշրջանում հայերեն ձեռագիր մատյանների հետ կապված որոշ էական հանգամանքներ՝ կարելի է փաստել.

ա. Գրիգոր Բ. Վկայասեր կաթողիկոսից մեզ ձեռագիր մատյան հասած չլինելու (կամ հասած, սակայն առայժմ մեզ անհայտ լինելու փաստը) բացատրելի է միանգամայն առարկայական պատճառներով: Ընդ որում, կարևորելով հայերեն ձեռագրերի պատառիկների աղբյուրագիտական արժեքը V–XII դդ. ձեռագրերի վերաբերյալ կատարվող քննութիւններում՝ կարծում ենք, որ դրանց նկարագրութեան ավարտին կրկին պետք է անդրադառնալ կաթողիկոսի ձեռագրերի հարցին:

բ. Գրիգոր Բ. Վկայասերի գրած, պատվիրած կամ ստացած ձեռագրերի մասին պահպանվել են տեղեկութիւններ, որոնք բաժանվում են 2 խմբի՝ անուղղակի կամ մատենագրական և ուղղակի կամ ձեռագրական-հիշատակարանային:

գ. Մատենագրական տեղեկութիւնները հիմնականում ընդհանուր բնույթի են: Ըստ դրանց՝ Գրիգոր Բ. Վկայասերը, մինչև կաթողիկոս դառնալը, խնդրել և իր հորից՝ Գրիգոր Մագիստրոսից ստացել է քերականական ձեռագիր, Կոստանդնուպոլսից իր հետ բերել է թարգմանված ձեռագրեր ու, ընդհանրապես, իր գործունեութեան ողջ ընթացքում հավաքել, փրկագնել, նորոգել և հոգ է տարել ձեռագրերի մասին:

դ. Ձեռագրական-հիշատակարանային տեղեկութիւններն առավել կոնկրետ են, թեև մեծ մասը վերաբերում է կաթողիկոսի մատենագրական ժառանգութ-

⁴⁴ Զարբհանալեան. 1865, 373:

⁴⁵ Զարբհանալեան. 1865, 373:

⁴⁶ Տե՛ս Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. 1988, 111:

յանը, սակայն կան արժեքավոր տեղեկություններ նաև ձեռագրերի մասին: Ըստ այդ տեղեկությունների՝ 1078 թ. նա ունեցել է մի ձեռագիր, որում Կոմիտաս կաթողիկոսի «Վասն հաւատոյ» գործից հետո թողել է հիշատակարան, ևս մի ձեռագիր մատյան էլ է ունեցել, որը պարունակել է Հովհանն Օձնեցու «Ընդդէմ երեւութականաց» ճառը: Այս ձեռագրերի ընդհանուր բովանդակության մասին տեղեկությունն չունենք. ամենայն հավանականությամբ, եղել են ժողովածուներ, այսինքն՝ տարբեր նյութերի հավաքածուներ են:

Ե. Դատելով կաթողիկոսի թողած գրական ժառանգությունից՝ միանգամայն հավանական է, որ նա ունեցել է նաև Հովհան Ոսկեբերանի և Եփրեմ Ասորու «Մեկնություն գործոց առաքելոց», «Պատմություն Հովհաննու Ոսկեբերանի» աշխատությունները պարունակող մատյանները:

Քնար Հարությունյան – Մ. Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի ձեռագրագիտության բաժնի գիտաշխատող, ԵՊՀ Հայ բանասիրության ֆակուլտետի Հայոց լեզվի պատմության ամբիոնի ասպիրանտ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ ձեռագիր մատյաններ, հայերեն մատյանների նկարագրություն, ուսումնասիրություն, հայոց կաթողիկոսների ձեռագրական ժառանգություն, գրաբարի բառապաշար: Համահեղինակ է 1 գրքի և 4 ձեռագրացուցակի, հեղինակ 15 հոդվածի: knarbanaser@gmail.com

ԳՐԱՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ալիշան Ղ. 1873, Շնորհալի եւ պարագայ իւր, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 538 էջ:

Ալիշան Ղ. 1901, Հայապատում, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 649 էջ:

Ալիմեան Ն. 1953, Մատենագրական հետազոտություններ, Խ. Ե., Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 430 էջ:

Ավդալբեգյան Մ. 1982, «Յայսմաւորք» ժողովածուները և նրանց պատմական արժեքը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 152 էջ:

Բալդոյան Ս. 2015, Գրիգոր Բ. Վկայասերի աթոռակալության և ճանապարհորդությունների քաղաքական ծախքերը. – ԵՊՀ ՈՒԳԸ գիտական հոդվածների ժողովածու, 1.6, Երևան, էջ 30–39:

Գարեգին Ա. կաթողիկոս. 1951, Յիշատակարանք ձեռագրաց, Խ. Ա (Ե. դարից մինչև 1250 թ.), Անթիլիաս, տպարան կաթողիկոսության Հայոց Կիլիկիոյ, 1256 էջ:

Գիրք թղթոց. 1901, Թիֆլիս, տպ. Տ. Ռոտինեանց եւ Մ. Շարածե, 584 էջ:

Գրիգոր Վկայասեր. 2016, պատրաստեց Գ. Մուրադեան. – Մատենագիրք հայոց, ԺԱ. դար, Խ. ԺԷ., Երեւան, էջ 81–97:

Ջարբիանալեան, Գ. 1865, Պատմութիւն հայերէն դպրութեանց. Ա. Հին մատենագրութիւն, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 649 էջ:

Ջարբիանալեան Գ. 1897, Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն (Դ.–ԺԳ. դար), Վենետիկ, Մխիթարեան տպարան, 822 էջ:

Թորոյան Վ. 2018, Հայոց կաթողիկոսական իշխանությունը (ԺԱ. դարերի կեսեր – ԺԲ. դարի սկիզբ), Երևան, «Նաիրի», 271 էջ:

Խաչատրեան Պ. 2016, Հայ հին գրականութեան մատենագիտութիւն, Երեւան, «Տիգրան Մէծ» հրատ., 613 էջ:

Ծովական Նորայր եպիսկոպոս. 1967, Գրիգոր Վկայասեր եւ թարգմանութիւնք վարուց սրբոց. – «Սիոն» (Երուսաղէմ), թիւ 9-10, էջ 430–432:

Կիրակոս Գանձակեցի. 1961, Պատմություն Հայոց, աշխատ.՝ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 426 էջ:

Հայ եկեղեցու հանրագիտարան. 2008, պր. Ա. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսներ, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հրատ., 252 էջ:

Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. 1988, Ե–ԺԲ. դարեր, աշխատասիրությամբ Ա. Մաթևոսյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 366 էջ:

Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. 1984, ԺԳ. դար, կազմեց Ա. Մաթևոսյան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 987 էջ:

Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի. 2007, հ. Գ., կազմեց՝ Օ. Եգանեան, Երևան, «Մագաղաթ» հրատ., 2004 էջ:

Մատենագիրք հայոց. 2016, հ. ԺԵ, ԺԱ. դար, Երևան, 1023 էջ:

Մուրադեան Գ. 2012, Գրիգոր Մագիստրոսի մատենագրութիւնը. – Մատենագիրք հայոց, հ. ԺԶ, ԺԱ դար, Երևան, 1121 էջ:

Յայսմաւորք. 1730, Կ. Պօլիս, տպ. Գր. Մարգուանեցու, 731 էջ:

Յովհաննէս Օձնեցի. 1816, Ճառ ընդդէմ երեսութեանաց, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 115 էջ:

Յովհաննու Իմաստասիրի Աւձնեցոյ Մատենագրութիւնք. 1833, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 194 էջ:

Յովհաննու Իմաստասիրի եւ կաթողիկոսի հայոց Օձնեցոյ Ճառ ընդդէմ երեսութեանաց. 1807, յառաջաբան և հետևորդ ծանօթութեամբք հ. Մկրտիչ վարդապետի Աւգերեան, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 85 էջ:

Ներսէս Շնորհալի. 2018, գիրք Ա., Մատենագիրք հայոց, հ. ԻԱ, ԺԲ. դար, Երևան, 1360 էջ:

Պատմութիւն Մատթէոսի Ուռհայեցոյ. 1869, Երուսաղէմ, Ս. Յակովբեանց տպ., 597 էջ:

Պողարեան Ն. 1971, Հայ գրողներ, Երուսաղէմ, Ս. Յակովբեանց, 616 էջ:

Սուփերք հայկականք. 1854, ԺՂ, Վենետիկ, Մխիթարեան տպ., 87 էջ:

Վարդան Արեւելցի. 2000, Ճառք, ներբողեանք, աշխատ. Հ. Քյոսեյանի, Երևան, «Ոսկան Երևանցի» հրատ., 387 էջ:

Վարդանյան Յու. 1986, Հովհաննավանքի Ճառընտիր ձեռագրի մասին. –ՊԲՀ, № 4, էջ 173–181:

Վարդանյան Ռ. 1999, Հայոց տոնացույցը, Երևան, ՀՀ ԳԱ «Գիտություն» հրատ., 645 էջ:

Տեառն Յովհաննու Իմաստասիրի Աւձնեցոյ Մատենագրութիւնք. 1834, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 313 էջ:

Տեր-Պետրոսյան Լ. 1989, Ասորիների դերը հայկական Կիլիկիոյ մշակութային կեանքում ԺԲ-ԺԳ դարերում, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 89 էջ:

Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Զմմառի վանքի մատենադարանին. 1971, հ. Բ, Անտոնեան հաւաքածոյ, կազմեցին՝ հ. Ն. Ակինեան և հ. Հ. Ոսկեան, Վիեննա, Մխիթարեան տպ., 321 էջ:

Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց կայսերական Մատենադարանին ի Վիեննա. 1891, հ. Ա, տետր Ա., կազմեց հ. Յակովբոս Տաշեան, Վիեննա, Մխիթարեան տպ., 49 էջ:

Յուզակ Վիեննայի Մխիթարեան մատենադարանի հայերեն ձեռագրերի պատահիկների. 2012, կազմեցին Գ. Մուրադեան, Ա. Թովչեան, Երեւան, «Անկիւնաքար» հրատ., 373 էջ:

Քյոսեյան Հ. 2018, Ներածություն հայ եկեղեցական մատենագրության, Երևան, հեղ. հրատ., 736 էջ:

Օրմանյան Մ. 2001, Ազգապատում, հ. Ա, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 1870 էջ:

Coulie B. 2020, Armenian Manuscripts: Catalogues, Collections, Libraries, Brepols, 462 p.

Manuscripts arméniens de la Bibliothèque Nationale de France: catalogue. 1998, [red. Par] Raymond H. Kevorkian; Armen Ter-Stepanian; avec le concours de Bernard Outtier et de Guévorg Ter-Vardanian; Bibliothèque Nationale de France. Paris, 1072 p.

Thomson R. 1995, A Bibliography of Classical Armenian Literature to 1500 AD, Brepols-Turnhout, 324 p.

Thomson R. 2007, Supplement to a Bibliography of Classical Armenian Literature to 1500 AD: Publications 1993–2005. “Le Museon”, tome 120 – Fasc. 1-2, Louvain-La-Neuve, pp. 162–223.

<http://serials.flib.sci.am/matenagitutyun/test/in dex.html> (20.11. 2022):

РУКОПИСНОЕ НАСЛЕДИЕ ГРИГОРА II ВКАЯСЕРА (По литературным и колофонным сведениям)

КНАР АРУТЮНЯН

Резюме

Ключевые слова: армянский манускрипт, католикос, наследие манускриптов католикосов, Григор II Вкаясер, колофон, армянская литература, каталог рукописей.

Католикосы Армении сыграли большую роль в создании и развитии армянских рукописных и печатных книг, будучи меценатами, получателями, а многие и писцами. Поэтому для всесторонней оценки их роли, а также для изучения истории армянской книги важно представить эту сферу их деятельности. В этом отношении примечательна деятельность католикоса Григора II Вкаясера (1066–1105), сыгравшего большую роль в переводе агиографической литературы. Хотя до нас не дошли его рукописи, но изучение источников выявило прямые и косвенные свидетельства его участия в создании рукописей. Так, согласно литературным данным, Григор II Вкаясер попросил и получил от своего отца Григора Магистра труд «Толкования грамматики», а значит и рукопись. Также он привез с собой рукописи из Константинополя. По свидетельству поэта XII века Вардана Айказна, он собирал рукописи и выкупал их у врагов. Изучение колофонов и рукописных источников также дает информацию о конкретных рукописях Вкаясера. Так, в одной рукописи, написанной в 1298–1299 гг., есть сведения о том, что ее часть скопирована с рукописи католикоса и

в ней цитируется колофон, написанный самим Вкаясером в 1078 г. Другое свидетельство дает рукопись, хранящаяся в Париже, которая тоже содержит колофон католикоса. Еще о двух рукописях можно предположить на основании его сочинений («Толкование на деяния святых апостолов», «История Иоанна Златоуста»), дошедших до нас лишь в копиях.

Кнар Арутюнян – научный сотрудник отдела кодикологии Матенадарана им. М. Маицоца, аспирантка кафедры истории армянского языка факультета армянской филологии ЕГУ. Научные интересы: рукописи, описание-изучение армянских рукописей, рукописное наследие армянских католикосов, лексика грабара. Соавтор 1 книги и 4 каталогов рукописей, автор 15 статей. knarbanaser@gmail.com

THE MANUSCRIPT HERITAGE OF GRIGOR II VKAYASER (According to the literary and colophon data)

KNAR HARUTYUNYAN

Summary

Key words: Armenian manuscript, Catholicos, the manuscript heritage of Catholicoses, Grigor II Vkayaser, colophon, Armenian literature, catalogue of manuscripts.

The Catholicoses of Armenia played a great role in the creation and development of Armenian manuscripts and printed books, being patrons, recipients and many of them even scribes. Therefore, for a comprehensive assessment of their work, as well as for the study of the history of the Armenian book, it is important to present this area of their activity. In this regard, the activity of Catholicos Grigor II Vkayaser (the Martyrophile, 1066-1105) is noteworthy as he played a great role in translation of hagiographic literature. Although his manuscripts did not survive, the study of the sources revealed direct and indirect evidences that he had been involved in the process of making a manuscript. So, according to literary data, Grigor II Vkayaser asked and received from his father Grigor Magistros the work “Meknutyun qerakani” (Interpretation of grammar) and hence the manuscript. He also brought with him manuscripts from Constantinople. According to the XII century poet Vardan Haykatzn, he collected manuscripts and bought them from enemies. The study of colophons and handwritten sources also provides information about the specific manuscripts of Vkayaser. So, in one manuscript written in 1298-1299, there is information that its part was copied from the Catholicos’s manuscript and it quotes a colophon written by Vkayaser himself in 1078. Another piece of evidence gives a manuscript kept in Paris, which also contains

Grigor II V kayaser's colophon. About his two more manuscripts, we can assume on the basis of his writings ("Interpretation on the Acts of the Holy Apostles", "History of John Chrysostom"), which have come down to us only in copies.

Knar Harutyunyan – Researcher at the Department of Codicology of Matenadaran after M. Mashtots, Ph.D. student at the Chair of Armenian Language History, YSU Faculty of Armenian Philology. Scientific interests: manuscripts, description and study of Armenian manuscripts, the manuscript heritage of Armenian Catholicoses, the lexicon of Grabar. Coauthor of 1 book and 4 catalogues of manuscripts, author of 15 articles. knarbanaser@gmail.com